

егемен

Қазықаспан

«Нар идірген» нақыштар

Адамзат баласы қадым заманнан қоршаған табиғатты, аң-құстарды, мал-хайуандарды өзіне бағындырып, күнкөріс көзі ету үшін түрлі амалдарды қолданғаны тарихтан мәлім. Мұндағы неше алуан салттардың өзегінде байырғы мифтік таным аясында қоршаған ортаны тірі кейіпкер ретінде қатынас жасап, оған ырым-сырым мәндес музыка, өлең, би бағыштап еліктіру, адамға бағынышты ету амалы бар.

Осындай мағынадағы халық шығармасының үлгілерінің бір парасы еңбек-кәсіп жырларының қатарына жатады. Түркі-моңғол халықтарында сақталған жетім немесе жеріген төлді енесіне телу салты жырын жанрлық тұрғыдан тексерген зерттеушілер еңбек жыры қатарына жатқызып келеді.

Қазақта бұл жыр үлгісіне аға буын ғалымдар Х.Арғынбаев, Б.Уахатов тарапынан назар аударылып, ұмытылған, мүлде жоғалған мұра санатына енгізіліп келді. Шын мәнісінде бұл өлең шетел қазақтары арасында сақталғандықтан, тәуелсіздіктен кейін кешеуілдеп болсын ғылыми айналымға түсе бастады. Соңғы кездегі зерттеулер арқылы қазақта бес түліктің төлін телу салты жыры бар екені анық болды. Бұл жырдың тек қана қазақта ғана емес, сонымен бірге, моңғол, бурят, қалмақ, қырғыз, өзбек елдерінің арасында сақталуы осы мұраның есте жоқ ескі замандарда қалыптасқандығының айғағы болса керек.

Жазғытұрым қар астынан қылтиған жауқазынмен бірге өмірге сән берген жас төлдің жамыраған үні даланы тербейді. Жуан жіңішкеріп, жіңішке үзілетін өліарада кейбір саулықтар аяқастынан жерініп, ауызданбаған жас төлге де, шопанға да қолайсыздық тудырады. Аш құрсақ қалып маңыраған қозыны шопандар әлдилегендей елжіреген үнмен телу жырын айтады:

Төйге, қойым, төйге,
Өзіңнен туған бала ғой,
Бауырыңа сала ғой,
Ала ғой, қойым, ала ғой.
Жусан жесең жуып бер,
Изен жесең иіп бер,
Төйге, төйге, төйге.

Қоңырқай үнмен шопандар айтатын жеріген қой мен қошақанды демде табыстыратын әлдиге ұқсас бұл қоңыр әуен Ұлы Дала жұртына кең таралған. Осы үлгі моңғол, қалмақ, бурят, қырғыз, сонымен бірге, өзбек халқында белгілі болып отыр.

Әдетте телу жырының басы жаттанды да таптаурын тақпақтармен басталады, әрі қарай орындаушылар машықты үлгіні өз қабілет-қарымына сәйкес өңдеп-әрлеп, жөргеп-жөндеп орындай беретін болған. Мысалы:

Төйге, қойым, төйге.
Ала ғой, қойым, ала ғой,
Иісі бөтен дегенің,
Қозыңа жапқан жала ғой.
Бауырына енеңнің,
Қорықпай, қозым, бара ғой!
Төйге, қойым, төйге.

Төлді телу жырының мәтіндері қазақ, қырғыз, өзбек, моңғол, бурят, қалмақ халықтарында бірегей дағдылы сарында ортақ кездесуі бұл салттың осы халықтардың отау тігіп, енші алып бөлінбеген көгентүп заманында әбден қалыптасып, малшылық өмірге дендеп енгендігін көрсетеді. Сонымен бірге, сонау есте жоқ ескі заманнан бері кеңістіктер мен уақыттарды басып өтіп, осынау салт жырының сарқыны дәл бүгінгі күні ел арасында орындалуы көшпелі халықтардың зердесінің беріктігін, сонымен бірге көктемгі күйек науқанында жас төлдің аман-есен аяқтанып, мал басының өсуін, сүт өнімінің мол болуын ойластырған табиғи қажеттіліктен туған шара деуге болады.

Егер мал төлінен жерісе немесе төлі өлгендіктен ембесе емшегін сүт керіп желінсау ауруына душар болады. Ал шарға жетім қалған төлді бөтен қойға шұғыл теліп алғызбаса, шөпке отығып үлгермеген жас қозы көктемнің көк өзек шағында аштыққа ұшырауы ықтимал. Осындай практикалық сипатқа байланысты төлді телу жыры, соның ішінде қозыны қойға телу жыры бақташылар арасында жиі айтылып, бүгінгі күнге ұласып отыр.

Төлді телу жырының құрылысын тексергенде төмендегі сарындар кездесетіні айқындалды: біріншіден, малды алдау-алдарқату, мақтау, сол арқылы мейірлендіру сарыны; екіншіден, түсіндіру, үгіттеу, сендіру, көндіру сарыны; үшіншіден, сес көрсету, доңайбат жасау, зекіру, қорқыту, жазғыру, жазалау сарыны.

Қазақ пен өзбек, қырғызда осы негізгі үш сарын ортақ арнада кездеседі деуге болады. Ал моңғол, бурят, қалмақта бірінші мен екінші сарындар ұқсас кепте кездеседі, ал үшінші, яғни малға доңайбат көрсету, зекіру, қорқыту, жазалау сарындары некен-саяқ қана кездеседі. Жалпы, моңғол, қалмақ, буряттағы негізгі ерекшелік – көктемнің аумалы-төкпелі күн райы көріністерін төлі өлген малдың хал-күйімен теңдестіру, шендестіру сарыны. Мысалы, буряттағы өлеңді қазақша аударсақ былай болады:

Таудың қары ериді, тээгэ, тээгэ,
Жылғадан бұлақ ағады, тээгэ, тээгэ,
Шағала құсы келуде, тээгэ, тээгэ,

Көктемнің ызғырық желінде,
Жаныңа кімің жатады, тээгэ.

Көктем шуағымен қардың еруі, бұлақтың ағуы, жыл құсының келуі, гүл балаусаның өсуі, ызғырық желдің соғуы секілді құбылыстармен малдың жалғыздығын, жас төлдің панасыздығын түйілістіре, шендестіре түсіндіру сарыны моңғол, бурят, қалмақта ортақ кездеседі. Мысалы, қалмақтың «Желіні жоқ бозторғай, балапанын ертеді, желіні бар қошақан, қасыңа кімді ертесің, бтъуга, бтъуга» деген телу өлеңі бар.

Жиналған материалдарға қарағанда, телу жырын бақташылар көктемде мал төлдеген шақта қозы мен қойға арнап айтатыны, бұған жайылымда бағылатын далалық қойдың өз қозысы өлсе, бөтен қозыны жатырқап алмайтыны немесе төлінен тез жеритін кірпияз, иісшіл мінез-құлқы себеп болған деуге болады. Сондықтан да басқа төлдерге қарағанда қозыны телу жыры әжептәуір толық сақталған. Оның тағы бір себебі, қой мен қозының аман-есен аяқтанып өсіп-өнуі – бұл халықтардың тіршілігінің негізгі тірегі. Қазақта кездесетін қозыны телу жырының төмендегі мәтінінде салттық әдіс көрініс тапқан:

Өз балаңнан жануарым, төй-төй,
Жеріп тұрсың сен неғып?
Жалатамын қозыңды, төй-төй,
Мұрыныңнан жіп тағып.

Мәтінде қойшының қозыны иіскету, жалату үшін шонданайына тұз, қант сеуіп, қойдың мұрынынан жіп өткізіп, оған байлау, таңу арқылы зорлық жасайтын амалы көрініс тапқан. Ал өзбектер қозының құйрығына тұз жағып, енесі екеуін ор қазып, қараңғы апанға уақытша қамау арқылы бір-біріне бауыр бастыру шарасын қолданатын болған. Өзбектің мына өлеңінде қоқан-лоқы сарыны байқалады:

Балаңды ал, жануар, турай-турай,
Сен балаңды алмасаң, турай-турай,
Ала итті шешермін, турай-турай,
Аяғыңды тұсармын, турай-турай,
Ала итті қосармын, турай-турай.

Осылайша өзбекте де зекіру, қорқыту, сонымен бірге, алдарқату, түсіндіру сарыны алма-кезек ауысып отырады. «Балалылар базарда, турай-турай, баласыздар мазарда, турай-турай. Ал, балаңды жануар, турай-турай, сал мейіріңді жануар, турай-турай» деген жолдарда үгіттеу, ұқтырумен бірге өзбектердің тұрмыс-тіршілік картинасы да көрініс тауып, олар үшін базардың мәні зор екені пайымдалған.

Қырғыз қой телу жырында қойды үгіттеу, түсіндіру, сонымен бірге, қорқыту амалы қатар байқалады:

Түгөй, қойым, түгөй,
Менің қойым алыншақ,
Ала моншақ салыншақ...
Кекіре жесең күйсеп бер,
Жусан жесең жусап бер...

Қойды үгіттеген иесі «ала моншақ салыншақ» деп жануарды алдарқатып, мейрімді етуге тырысады. Қойдың сүйіп жейтін кекіре, жусан секілді шөптерін есіне салып, емшегі сүтке толғандықтан енді мейірленіп, төлін емізу қажет екенін ұқтырады. Бұл жолдар «жусан жесең жуып бер, изен жесең иіп бер» дейтін қазақтағы нұсқамен ұқсас.

Алатын болсаң алты күн,
От жерге айдап бағамыз.
Алмайтын болсаң алты күн,
Керегеге таңамыз.

Қойды мейірімге шақырып аналық пейілін оятуға күш салған иесі төлін алатын болса, отты жерге бағатынын, егер алмайтын болса, керегеге таңып жазалайтынын айтып ескерту жасап, бір сөзбен айтқанда, талап-шарт қояды. Бұл қазақ жырындағы «өз қозыңнан жаңылма, керегеге таңылма» деген жолдарға ұқсас. Сонымен бірге, қырғызда «әр қайсы қойға түрттіріп, әлсіретпе қозыңды» деп қошақанды аялау керек екендігін түсіндіреді.

Төмендегі бір мәтінде үркіншілік заманында Шыңжан Алтай аймағынан Моңғолияның Баян-Өлгий жеріне босып-ауып келген ағайынның қамырыққан көңіл-күйі, тағдыр тәлкегіне еріксіз мойынсұнуы көрініс табады. Сауыншы әйел жетім қозыны енесіне телумен бірге өзінің туған жерден, қасиетті ағажай Алтайдай панасынан айырылып, жетім халге түскен торығыңқы күйін айтып, момақан қошақанмен ән-әуез арқылы мұң шағысады. Бір сөзбен айтқанда, бұл нұсқада телу салты жырына тарихи өлеңнің белгілері ептеп кіріге бастағаны байқалады.

Бұрынғы дәуірде Қаратаудан ауған алты алаш боздаған бос тайлақпен сырласып «Елім-ай» деп аһ ұрса, енді Алтайдан босқан ел момақан қоймен баяу тілдесіп «Заман-ай» деп іштей тыншып, шерге батқаны аңғарылады:

Басқа қозы саған жоқ,
Бұдан басқа балаң жоқ.
Алмауыңа амал жоқ,
Алтайдағы заман жоқ.
Төйге, қойым, төйге...

Телу жырын негізінен сауыншы әйелдер созылыңқы майдақоңыр биязы өтінген мақаммен малдың төліне деген аналық түйсігін ояту үшін елжіреген үнмен айтатын болған. Бұл жағдайдан бақташының хайуанаттар әлеміне деген жанашыр мейірбандылығын, сонымен бірге қатынас деңгейін байқауға болады: әйел өз перзентін еркелеткендей мейірлі үнмен әндетеді, мал да әуенге елітіп төлін жатырқамай емізеді, еміреніп исінеді, сүт бұлағын ағызады.

Осылайша дуалы өлең сөз, ырым әрекет, ән-әуез ұштастырыла, тұтастырыла келе бақташы қауым жетім төлді енелі етеді, шөпке отықпаған қозыны аш қалудан сақтайды.

Шопандар қой түлігін төйгелесе, ешкіні шөрелеу арқылы теліген. Зерттеудің нәтижесінде ешкіні телу жыры аса сирек кездесетіні белгілі болды. Әзірше оның нұсқалары қазақ пен қырғызда, өзбекте сақталыпты.

Қазақ халқының ешкі телу жыры мынадай:

Жалпақ жүнді көк ешкім,
Саған бүгін не кестім?
Өз лағыңды алмайтын,
Сайтанға қайдан кеңестің?
Алыңдар ешкім, алыңдар,
Қой алдынан барыңдар.
Өз лағың өлген соң,
Ішінде сенің зарың бар.
Басыңды байлап қойған соң,
Тулайтын қанша халің бар?!

Экспедиция кезінде дерек беруші малшы қауым лақ телу жырында өлеңнің сөзін айтпай-ақ тек қана «шөре-шөре» деген одағайды әндете қайталап, ешкіні елітіп, баурап алатынын айтады. Белгілі фольклортанушы ғалым М.Жураев «жазғытұрым төлдеген кейбір жас тушалар лағынан жерісе, шопандар «шөре-шөре» жырын айтып алғызады» деп, шөрелеу жырынан үлгі келтіреді:

Мүйіздерің бір мұнар, шөре-шөре,
Мұнараға құс қонар, шөре-шөре.
Балаңды алып иіскесең, шөре-шөре,
Күйінген жүрек қуанар, шөре-шөре.

Қазақтағы лақ телу жыры «Өз лағыңды алмайтын, сайтанға қайдан кездестің» деп басталуы «ешкі шошандап молаға шығады, сайтанға үйір мал» деген ескілікті сенімнен хабар береді. «Өз лағың өлген соң, ішінде сенің зарың бар» деу малмен мұңдасу, сырласу болса, «басыңды байлап қойған соң, тулайтын қанша халің бар» деу ешкіге доңайбат жасап, қорқыту тәсілі болады. Қырғызда «Басы жақсы ешкім, бағып қалат баласын» «Көзі жақсы

ешкім, көріп қалат баласын» деп ешкіні мадақтау, сонымен бірге «Лағынды алмасаң ұрып-соғып өлтірем», «Емшегіңді бермесен, етінді кесіп өлтірем» деп қорқыту, талап ету сарыны айтылады.

Бұзау телу жыры қазақта, моңғолда, қалмақта, бурятта сақталған. Мұндай үлгі қырғыз бен өзбекте белгісіз. Бұзау телу жыры әдеттегідей малды үгіттеу, түсіндіру сарынымен басталады:

Аухау, аухау, жануар,
Иенде сенің бағы бар.
Тас емшегін жібіткен,
Тар құрсағың кеңіткен,
Бұзауың сенің тағы бар.
Мекіреніп иіскеші,
Кезің келді сауылар.

Жырдың келесі бір шумағында сауыншы «Зеңгі бабам аруағы, мені салды жораға» деп түліктің рух-иесінің атынан сөйлеп, негізінен сиырды үқтыру, үгіттеу амалын жасайды, сонымен бірге, «Алып қалдым қораға, ақылыма көнбесең, дайын тұр киіз қолаба» деп сес көрсетіп, ескерту жасалады.

Бурят этнографы С.П.Балдаевтың жазып алған мәтініне қарағанда жеріген сиырдың хал-күйін әдеттегідей табиғатпен үндестіру, шендестіру сарыны байқалады. Мәтінді аударсақ былай болады:

Көк шөп биік өскенде,
Желіңді сүт керер.
Омырауың сыздаса,
Емшегіңді кім емер?
Азанда кетсең өріске,
Артыңнан қарап кім ерер?
Бұзауың егер болмаса,
Алдыңнан мөңіреп кім келер?

Қалмақтағы мәтінде «хоов-хоов» одағайын қайталап әдеттегідей таптаурын тақпақпен басталған телу жыры бұрынғы үлгілердегідей қыс мезгілінің аязын сиырға ескертіп, үгіттеу амалын көздейді. Бұдан байқайтынымыз, қалмақ пен буряттағы бұзау телу жырларында жыл мезгілі суреттерін малдың хал-күйіне шендестіру, үндестіру дағдысы олардағы қозы, бота телу үлгілерімен тектес, ұқсас. Мысалы:

Қыстың қара суығында,
Қасыңа кімді ертесің.
Жетімсіреп түнеуге,
Мөңіреп жалғыз жетесің.
Құлынды телу жырының әзірше бір ғана үлгісі қазақ халқында сақталғаны ізденістер нәтижесінде анық болды.

Мұндай жырдың нұсқасы басқа жұрттарда әзірге белгісіз. Бұған себеп, жылқы ешқашан өз құлынын жатырқамайтын сергек, тіпті өз иесін жыға танитын есті түлік болғандықтан оған арнап телу салты зады орындалмайтын да болған. Әйткенмен түрлі төтенше жағдайларға душар болғанда бие құлынынан жеритін. Мысалы, жас төлге қасқыр, жылан жоласа, немесе көші-қон, жұт кезінде туған құлынды енесінен бөліп тасымалдағанда оның денесіне түрлі қолайсыз иіс-қоңыс сіңгендіктен бие малы жатырқауы кәдік. Кей жағдайда жетім қалған құлынды басқа биеге телу үшін салт орындалуы ықтимал.

ҚХР-дағы қазақтар арасынан жазылып алынған құлын телу жырында биеге доңайбат жасау, сес көрсету, қорқыту сарыны үстем. Асау мінезді биеге аяғын байлайтын шідер бар екенін ескертіп, одан қалса алдыңғы аяғын бүкпелеп күрде салу, сол арқылы үш аяқтатып жуасыту, бұған бойұсынбаса жылқының аяулы да әйеншек мүшесі үстіңгі ерініне қайыспен аямай бұрау салып, шұралау амалын қолданатынын айтып, қорқытады, көзін таңатын, таяқтайтын жаза да бар екенін ескертеді:

Құру-құру, құру сал,
Таяқ жемей құлыныңды ал.
Тыпырласаң тепкілеп,
Күрде, шідер бәрі бар.

Ботаны телу жырының ізі әйгілі «Нар идірген» күй аңызында сақталып қалған. Ол туралы Мәшһүр Жүсіп Көпей былай деп жазады: «бір бозінген ботасын алмай жеріп, сол баяғы Кетбұға ... домбыраның күйімен шертіп, інгенді есінен тандырып, мас қылып, бозінген әулігіп, елтіп, ботасын алған екен. Сонан сол күй «Бозінгеннің күйі» атанған».

Мәлімет берушілер «түйенің құлағына домбыра ойнағандай» деген тіркестің арғы мәнісі ботаны телігенде інгеннің құлағына күй тартатын салттан қалған сөз деп түсіндіреді. Сондай-ақ жеріген інгенге әйел адамды теріс қаратып мінгізіп, ауылдан ауылға жетелеп, әбден шаршатып, содан соң ботаны телітіндігін айтады.

Ботаны телу жыры моңғол мен қалмақта сақталса, әзірше бір нұсқаның қазақта бар екені анық болды. Моңғол мен қалмақтар ботаны інгенге телігенде хуур (қобыз) аспабын зарлатып тарту, «Жәңгір» эпосынан сарын толғау, «Ботақан, боташым» деген күйді орындау секілді амалдарды қолданып, түйенің музыкаға еліткіш қасиетін пайдаланып, бөтен төлді телітін болған. Мұндай әрекеттен кейін інгеннің жанары боталап, көзінен жас домалап, балажан мейірімі оянып, ботаны лезде емірене емізетін болған.

Бота телу жыры ҚХР-дағы қазақтар арасынан жазылып алынған. Жинаушылар ботаны қалай телітіндігі туралы мәлімет бермеген. Мәтінге қарағанда інгенді телуші жетелеп жүргені, терлеп-тепшіткені байқалады.

Сонымен бірге, жырды орындаушы қасындағы адамға диалог жасап, сұрақ-жауап беру мәнінде өлең орындағаны білінеді.

Жетелейін тағы да көс-көс,
Қолтығың, шабың терлесін.
Тез алса екен бағы ма, көс-көс,
Жеруің қайтып келмесін.
(Келмейді, келмейді!).

Моңғолдағы бота телу салтындағы жырда інгенге сауал қою ишарасы бар. Өлең өтіну, мақтау, жалыну, түсіндіру сарынында айтылған. Осындай жырдың бір нұсқасында інгенге сүйіп жейтін жантақ, шеңгел, қараған секілді бұталы шөптерді жеп, тұнық суды қанып ішуін, сыздаған шөміштей желінін ботасына иіп емізуін түсіндіреді. Телу салты моңғолда хуур (қобыз), қалмақта домбыра аспабының сүйемелімен ауыл адамдарының алқалап қатысуымен орындалатын болған. Моңғолдағы үлгі былай:

Сары уыз сүтіңді,
Еметін түртіп ерінмен.
Ақ ботасын жатырқап,
Енесі неге жерінген?
Азаннан тұрып боздаған,
Емізсеңші өз балаң!
Хөөс, хөөс, хөөс

Інген қобыз, сыбызғы, домбыра күйіне еліккіш, сезімтал болғандықтан әлбетте аналық түйсігі тез оянғыш, балажан, сол себептен де ботаны тез алатын болғандықтан қазақ, моңғол, қалмақтағы мәтіндерде інгенді ұрсу-жекіру, қорқыту, жазалау шаралары мүлде айтылмайды. Осы тұрғыдан бұл түр басқа төлдерді телу жырларынан елеулі айырмашылыққа ие. Қорыта айтқанда, кең байтақ сақара мен мыңғырған малдың иесі болған қазақ халқында бес түліктің, атап айтқанда қозы, лақ, бұзау, бота, құлынды телу жыры мәтіндері толық сақталғандығы айқындалды. Шаруақор қазақ жұртында байырғы мұраның түрлері бай екендігі, әсіресе басқа туысқан ұлыстарда көмескіленіп кеткен көне үлгілер бізде сақталып, бүгінгі күнге жеткені өлең-жырды қадірлеген алаш жадының беріктігін көрсетеді.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтар болсақ, түркі-моңғол халықтары музыка мен поэзияның құдіреті арқылы саналы адам баласы тұрмақ, тілсіз хайуан малдың да жүрегін елжіретіп, өз әмірін айналасына рухани тәсілдермен жүргізе білген деуге негіз бар.

Ақеділ Тойшанұлы,
фольклортанушы ғалым

